

Teresa Pogorzelska

Wojskowy Sąd Rejonowy w Białymstoku 1946–1955 : organizacja, funkcjonowanie kancelarii i archiwizacja dokumentacji

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 5, 27-47

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Teresa Pogorzelska

WOJSKOWY SĄD REJONOWY W BIAŁYMSTOKU 1946–1955. ORGANIZACJA, FUNKCJONOWANIE KANCELARII I ARCHIWIZACJA DOKUMENTACJI*

W artykule omówiono dzieje Wojskowego Sądu Rejonowego w Białymstoku, dokonano rekonstrukcji organizacji i funkcjonowania jego kancelarii oraz zaprezentowano proces archiwizacji wytworzonych materiałów¹. Wprawdzie okres działalności sądu obejmuje lata 1946–1955, to jednak konieczność przedstawienia złożonego procesu archiwizacji spowodowała wydłużenie ram czasowych pracy do 2003 r.

Praca została podzielona na cztery części. W pierwszej scharakteryzowano podstawowe akty prawne regulujące funkcjonowanie sądownictwa wojskowego po II wojnie światowej. W drugiej opisano działalność sądu oraz problemy, z jakimi borykali się pracownicy w pierwszych latach jego istnienia. W trzeciej podjęto próbę odtworzenia procesu powstawania akt w kancelarii tajnej sądu. W ostatniej części omówiono proces archiwizacji oraz scharakteryzowano akta WSR.

Podstawę źródłową umożliwiającą opracowanie tematu stanowiły akta administracyjne Wojskowego Sądu Garnizonowego, przekształconego następnie w Wojskowy Sąd Rejonowy w Białymstoku. Szczególnie pomocne okazały się okólniki i zarządzenia wydawane przez Ministerstwo Obrony Narodowej, Departament Służby Sprawiedliwości MON, Zarząd Sądownictwa Wojskowego MON oraz Najwyższy Sąd Wojskowy, a także wewnętrzne dzienniki rozkazów prowadzone przez kolejnych szefów WSR. Istotną część dokumentacji stanowią akta personalne pracowników sądu, m.in. teczki przyjęć i zwolnień pracowników, charakterystyk służbowych, odznaczeń, awansów, urlopów i nagród.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat powstało wiele interesujących publikacji dotyczących działalności wojskowych sądów rejonowych. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują

* Artykuł przygotowano na podstawie pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem prof. W. Kwiatkowskiej w Zakładzie Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

¹ Z opublikowanych prac poświęconych problematyce badania procesów archiwizacyjnych można wymienić: B. Ryszewski, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, Toruń 1985; L. Wakuluk, *Akta miast rejonów bydgoskiej (1815–1919). Procesy archiwizacyjne*, Warszawa 1998; M. Dereszyńska-Romaniuk, *Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919–1939*, Warszawa 1998; W. Bagieński, *Procesy archiwizacyjne akt miejskich na Mazowszu na przykładzie Piaseczna w latach 1815–1950*, Warszawa 1999; R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, procesy archiwizacyjne*, Warszawa–Poznań 2009.

prace: Adama Lityńskiego², Krzysztofa Szwagrzyka³, Filipa Musiała⁴, Marcina Zaborskiego⁵, Janusza Borowca⁶, Joanny Żelazko⁷, Rafała Leśkiewicza⁸, Radosława Ptaszyńskiego⁹, Andrzeja Jaracza¹⁰. Charakterystykę akt karnych Wojskowego Sądu Rejonowego w Białymstoku umożliwiła praca Piotra Łapińskiego¹¹, natomiast artykuły Rafała Leśkiewicza¹², Stanisława Grobelnego¹³ oraz Barbary Kietlińskiej¹⁴ stanowiły uzupełnienie wiedzy dotyczącej działalności kancelarii WSR.

Podczas analizy akt spraw administracyjnych należy zwrócić szczególną uwagę na czas i miejsce ich powstania. Akta WSR zostały wytworzone i przystosowane do przepisów obowiązujących w sądownictwie wojskowym oraz stanowią szczególny rodzaj dokumentacji, prowadzonej i zarchiwizowanej na podstawie rozkazów i okólników wydanych przez naczelne władze sądownicze i wojskowe. Ich badanie wymaga zatem gruntownej wiedzy o sposobie funkcjonowania aparatu represji i zależności poszczególnych jego organów od siebie oraz znajomości kontekstu sytuacyjnego, w jakim powstały¹⁵. Akta Wojskowego

² A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.

³ K. Szwagrzyk, *Struktura i dokumentacja komunistycznego aparatu represji II (prokuratura i sądownictwo wojskowe oraz powszechne, więziennictwo). Krytyka źródeł [w:] Wokół teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 331–355; *idem, Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce w latach 1944–1956*, Kraków–Wrocław 2005.

⁴ F. Musiał, *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)*, Kraków 2005.

⁵ M. Zaborski, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005; zob. też: J. Polan-Haraschin, *Organizacja sądownictwa i prokuratury w Wojsku Polskim*, Kraków 1961; R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w polskich siłach zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń 2002; K. Sidorkiewicz, *Represje organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Toruń 2005; A. Tomporek, *Organizacja sądownictwa polskiego w latach 1945–2000 [w:] Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości. III Krajowe Sympozjum Archiwalne, Łódź 4–5 września 2001 r.*, red. J. Baranowski, U. Zarzycka-Sutter, Łódź 2001, s. 27–62; J. Kajetanowicz, *Polskie wojska lądowe w latach 1945–1960*, Toruń 2004; J. Pawłowicz, *Chwała bohaterom. Mieszkańcy Mazowsza Zachodnio-Północnego sądzeni przez wojskowe sądy rejonowe 1946–1955*, Warszawa 2003.

⁶ J. Borowiec, *Aparat bezpieczeństwa a wojskowy wymiar sprawiedliwości. Rzeszowszczyzna 1944–1955*, Wrocław 2004.

⁷ J. Żelazko, „Ludowa” sprawiedliwość. *Skazani przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi (1946–1955)*, Łódź 2007.

⁸ R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu...*

⁹ R. Ptaszyński, *Wojskowy Sąd Rejonowy i Wojskowa Prokuratura Rejonowa w Szczecinie w latach 1946–1955*, Szczecin 2010.

¹⁰ A. Jaracz, *Orzecznictwo i działalność wojskowych sądów rejonowych na Pomorzu Środkowym w latach 1944–1956 [w:] Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2001, s. 195–217.

¹¹ P. Łapiński, *Lista osób skazanych na karę śmierci przez WSR w Białymstoku w latach 1946–1955 [w:] Studia do dziejów najnowszych ziem północno-wschodnich Polski (1939–1989)*, red. J.J. Milewski, Białystok 2004, s. 154–155; P. Łapiński, M. Zwolski, *W imieniu Rzeczypospolitej. Skazani na karę śmierci przez WSR w Białymstoku w latach 1946–1955*, Białystok 2006, s. 6–8.

¹² R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu jako narzędzie komunistycznego systemu represji. Studia i materiały*, t. 9, Poznań 2006, s. 9–18; *idem, Badanie procesów archiwotwórczych na przykładzie akt Wojskowego Sądu Rejonowego w Poznaniu (1946–1955)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, t. 1, s. 90–113.

¹³ S. Grobelny, *Wpływ wojskowych przepisów kancelaryjnych i archiwalnych na kształtowanie zasobu archiwalnego w latach 1945–1955*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1983, nr 12, s. 1–11.

¹⁴ B. Kietlińska, *Akta WSR w Olsztynie w zasobie białostockiego Oddziału IPN [w:] Opracowanie i konserwacja zasobu archiwalnego. Materiały z konferencji archiwalnej w białostockim Oddziale IPN. Białowieża 22–23 października 2003 r.*, red. E. Korneluk, Białystok 2005, s. 93–120.

¹⁵ F. Musiał, *op. cit.*, s. 19.

Sądu Rejonowego w Białymstoku do dzisiaj nie doczekały się wnikliwego opracowania historyczno-archiwalnego.

I. Organizacja sądownictwa wojskowego w latach 1945–1955

Wraz z wkroczeniem w 1944 r. komunistów na ziemię polskie dokonana została reorganizacja sądownictwa zarówno cywilnego, jak i wojskowego. W okresie międzywojennym sprawy karne osób cywilnych rozpatrywały sądy grodzkie, apelacyjne, Sąd Najwyższy i sędziowie pokoju. Natomiast prowadzenie postępowań przeciwko żołnierzom i jeńcom wojennym oraz pracownikom administracji wojskowej regulował dekret prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 29 września 1936 r.¹⁶ Nowa władza, uznając sądownictwo powszechne za zbyt liberalne i nieodpowiednie do stawianych zadań, postanowiła utworzyć system specjalnego sądownictwa orzekającego nie tylko w sprawach wojskowych, lecz także osób cywilnych. Tym samym stworzono sądy niemające podstaw prawnych obowiązujących w Polsce przedwojennej. Wyposażono je przy tym w wiele restrykcyjnych aktów prawnych, na podstawie których przez ponad 10 lat od zakończenia wojny osoby cywilne były niewinnie oskarżane o działalność na szkodę państwa.

Najważniejsze, a zarazem najsurowsze komunistyczne akty prawne, uchwalono w latach 1944–1946. Podstawę ustawodawstwa wojskowego stanowił Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 r. – Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej. Oprócz niego najczęściej przeciwko osobom cywilnym wykorzystywano następujące dekrety:

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną, jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego, na podstawie którego skazywano na śmierć i długoletnie więzienie żołnierzy Armii Krajowej oraz osoby współpracujące z podziemiem niepodległościowym.

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 r. – Kodeks karny Wojska Polskiego, szczególnie wykorzystywany do niszczenia opozycji politycznej. Przejmował on niektóre przepisy kodeksu wojskowego z 1932 r. (zwłaszcza w części ogólnej), włączając dodatkowo nowy rozdział XVII (art. 85–103) dotyczący zbrodni stanu. Na 19 artykułów tego rozdziału 10 przewidywało karę śmierci.

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa.

- Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszycyzację życia państwowego.

- Dekret z dnia 25 października 1949 r. o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej¹⁷.

- Dekret z dnia 16 listopada 1945 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa, zastąpiony 13 czerwca 1946 r. dekretem o tej samej nazwie, potocznie zwany małym kodeksem karnym. Był on w istocie podstawowym aktem prawnym zawierającym przepisy prawa materialnego obowiązującym do 31 grudnia 1969 r.¹⁸

Zgodnie z Rozkazem nr 023/Org. naczelnego dowódcy WP z 20 stycznia 1946 r. we wszystkich województwach utworzono wojskowe sądy rejonowe jako szczególne sądy wojskowe. Były one uprawnione do bezpośredniego prowadzenia spraw przeciwko osobom

¹⁶ J. Borowiec, *op. cit.*, s. 18.

¹⁷ K. Szwaagrzyk, *Struktura i dokumentacja...*, s. 331–332.

¹⁸ R. Ptaszyński, *op. cit.*, s. 39.

cywilnym sądzonym „na mocy szczególnych przepisów prawa”, podejrzanym o popełnienie przestępstw politycznych¹⁹.

Kodeks karny Wojska Polskiego z 23 września 1944 r. formalnie deklarował niezawisłość sędziowską, która w praktyce od początku okazała się fikcją. Działalność sądów wojskowych wyłączono spod kontroli Sądu Najwyższego i podporządkowano Najwyższemu Sądowi Wojskowemu.

Niechlubna działalność wojskowych sądów rejonowych została zakończona 1 maja 1955 r. Na fali odwilży po likwidacji w grudniu 1954 r. Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego 5 kwietnia 1955 r. Sejm PRL uchwalił ustawę o przekazaniu sądom powszechnym dotychczasowej właściwości sądów wojskowych w sprawach karnych osób cywilnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa publicznego, Milicji Obywatelskiej i Służby Więziennej²⁰. W ten sposób rozszerzono zakres i kompetencje sądów powszechnych kosztem sądów wojskowych, których dalsze istnienie okazało się zbędne. Sprawy dotyczące przestępstw popełnionych przez żołnierzy przekazano sądom garnizonowym. Ustawa z 15 lutego 1962 r. o Sądzie Najwyższym ostatecznie zlikwidowała Najwyższy Sąd Wojskowy, a jego kompetencje przejęła nowo utworzona Izba Wojskowa Sądu Najwyższego²¹.

II. Powstanie i organizacja Garnizonowego i Wojskowego Sądu Rejonowego w Białymstoku

Pierwszym powstałym po II wojnie światowej w województwie białostockim sądem wojskowym był utworzony zgodnie z rozkazem naczelnego dowódcy Wojska Polskiego gen. broni Michała Roli-Żymierskiego z 23 września 1944 r.²² Wojskowy Sąd Garnizonowy w Białymstoku²³. Na szefa sądu wyznaczono mjr. Bronisława Rakowskiego, który 30 września przyleciał z Lublina do Białegostoku. Razem z nim przybyli sędziowie por. dr Natan Batler²⁴ i ppor. Stanisław Tudruj oraz sekretarze Jan Hurich i Jadwiga Grencewicz.

Ze sprawozdań kpt. Stanisława Tudruja wynika, że ze względu na zniszczenie miasta w 75 proc. wydelegowani pracownicy znaleźli się w bardzo trudnej sytuacji. Pierwszą i najważniejszą sprawą było wytypowanie budynków na biuro sądu oraz kwatery dla pracowników, co okazało się wyjątkowo trudnym zadaniem. Początkowo pracownicy zajęli lokale w rejonie ul. Drewnianej leżącej na przedmieściu, które najmniej ucierpiało w czasie działań wojennych. Następnie na potrzeby sądu zajęto budynek biurowy mieszczący się przy ulicy Mickiewicza 15. Do końca października 1944 r. zostali wykwaterowani z niego ostatni mieszkający tam cywile. W tym czasie pracownicy sądowi postarali się o zaopatrzenie biura w meble, które uzyskano częściowo od Milicji Obywatelskiej, częściowo zaś w drodze rewindykacji urzędzeń biurowych przejętych w czasie działań wojennych przez miejscową ludność.

W początkowym okresie większość spraw prowadzonych przez sąd związana była z dezercją żołnierzy z Białostockiego Garnizonu Wojskowego, w którego skład wchodziły następujące jednostki:

- a) organizująca się w rejonie miasta 9. Dywizja Piechoty, złożona z trzech pułków piechoty i jednego pułku artylerii,
- b) 4. zapasowy pułk piechoty,

¹⁹ J. Żelazko, *op. cit.*, s. 127.

²⁰ J. Pawłowicz, *op. cit.*, s. 30.

²¹ A. Jaracz, *op. cit.*, s. 197.

²² A. Lityński, *op. cit.*, s. 161.

²³ AIPN, 879/7, Pismo kpt. Stanisława Tudruja do NSW dotyczące powstania WSG w Białymstoku, 3 XII 1945 r., k. 158.

²⁴ F. Musiał, *op. cit.*, s. 414.

- c) 5. zapasowy Samodzielny Baon Piechoty,
- d) 6. zapasowy Samodzielny Baon Piechoty,
- e) szpital ewakuacyjny nr 1796, 1797, 2146, 3196,
- f) 18. szpital weterynaryjny,
- g) skład materiałów pędnych WP,
- h) skład żywnościowy nr 13,
- i) Rejonowa Komenda Uzupelnień w Białymstoku.

Na początku października 1945 r. ubył 1. Praski Pułk Piechoty (w Białymstoku od czerwca 1945 r.), a przybyła 18. Dywizja Piechoty, której 65. pułk ulokowano w Białymstoku, natomiast pozostałe pułki – w Suwałkach i Augustowie. Przy tak szybkich zmianach formujących się jednostek wojskowych (o wysokich stanach osobowych) jednym z największych problemów była wspomniana wcześniej dezercja, z którą sąd starał się walczyć bezwzględnie. Pierwsze dwie tego typu sprawy wpłynęły do WSG w Białymstoku 26 października 1944 r. Rozpatrzono je na posiedzeniu niejawnym już dwa dni później²⁵.

Najwyższy Sąd Wojskowy 2 listopada 1944 r. na mocy ustaw szczególnych wydał orzeczenie o przekazaniu sądom wojskowym także spraw cywilów²⁶. Początkowo w WSG w Białymstoku rozpatrywano niewiele spraw dotyczących osób cywilnych. Jednakże po usprawnieniu działalności Urzędu Bezpieczeństwa oraz odpowiednim przeszkoleniu aparatu śledczego przez prokuratora mjr. Władysława Oleckiego od lipca 1945 r. stanowiły one aż 90 proc. wszystkich prowadzonych postępowań²⁷.

Stan osobowy WSG na skutek przeniesień bądź też demobilizacji ciągle się zmieniał. W marcu 1945 r. dotychczasowy szef sądu płk Bronisław Rakowski został mianowany prezesem Wojskowego Sądu Okręgowego w Krakowie. Jedynie przez 12 dni WSG w Białymstoku kierował kpt. dr Natan Butler, po czym w związku z nominacją na wiceprezesa Sądu Okręgowego przeniesiono go do Krakowa. Kolejnym szefem WSG został por. Stanisław Tudruj, który 11 marca 1946 r. na mocy Rozkazu ministra obrony narodowej nr 023/Org. z 20 stycznia 1946 r. przekształcił Wojskowy Sąd Garnizonowy w Wojskowy Sąd Rejonowy. Po nim funkcję szefa WSR pełnił ppłk Józef Popowski. Od 30 czerwca 1946 r. na czele sądu stał Włodzimierz Ostapowicz (wcześniej szef Wydziału do spraw Doraźnych przy Sądzie Okręgowym w Białymstoku), jeden z najsurowszych sędziów w dziejach sądownictwa wojskowego. Wydał on ponad 200 wyroków śmierci, z których 180 zostało wykonanych²⁸. Podpułkownik Ostapowicz 10 kwietnia 1947 r. został przeniesiony do Departamentu Służby Sprawiedliwości MON²⁹. Przez następne pół roku, tj. do sierpnia 1947 r., sądem kierował ppłk Julian Giemborek (oficer Armii Czerwonej)³⁰, wcześniej szef WSG w Rzeszowie i Katowicach³¹. Kolejna zmiana nastąpiła 5 sierpnia 1947 r. Funkcję szefa WSR

²⁵ AIPN, 879/7, Sprawozdanie kpt. Stanisława Tudruja z działalności Wojskowego Sądu Garnizonowego przesłane do Najwyższego Sądu Wojskowego, 30 XI 1945 r., k. 158.

²⁶ F. Musiał, *op. cit.*, s. 45.

²⁷ AIPN, 879/7, Sprawozdanie kpt. Stanisława Tudruja z działalności Wojskowego Sądu Garnizonowego przesłane do Najwyższego Sądu Wojskowego, 30 XI 1945 r., k. 157–159.

²⁸ Zob. K. Szwagrzyk, *Sędzia śmierć. Działalność sędziego Włodzimierza Ostapowicza na Białostocczyźnie (1946–1947)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 12, s. 47–59; *idem*, *Prawnicy czasu bezprawia...*, s. 90.

²⁹ AIPN Bi, 172/105, Pismo ppłk. Romana Wałaga dotyczące zmian na stanowisku przewodniczącego sądu, b.d., k. 8/70.

³⁰ AIPN Bi, 172/52, Pismo ppłk. Juliana Giemborka do oficera żywnościowego 65. pp 18. DP, 21 III 1947 r., k. 21/221.

³¹ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, s. 302.

przekazano (pełniącemu dotychczas obowiązki zastępcy) ppłk. Józefowi Popowskiemu³². Rozkazem ministra obrony narodowej z 19 sierpnia 1947 r. na szefa WSR mianowano ppłk. Romana Wałęga (uprzednio szefa Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Białymstoku)³³. Funkcję tę pełnił do 1952 r., po czym skierowany został do Wojskowego Sądu Rejonowego w Krakowie. Ostatnim szefem WSR był powołany 10 grudnia 1952 r. mjr Kazimierz Mochtak³⁴. Sprawował tę funkcję do 16 lipca 1955 r., tj. do czasu rozformowania sądu³⁵. Równie często jak szefowie zmieniali się sędziowie i pracownicy sądu.

Właściwość terenowa WSR w Białymstoku obejmowała miasto i powiat Białystok, a także powiaty: Sokółka, Bielsk Podlaski, Wysokie Mazowieckie, Augustów, Suwałki, Szczuczyn, Łomża³⁶. Organizacyjnie WSR podlegał Dowództwu Warszawskiego Okręgu Wojskowego nr 1 (woj. warszawskie, białostockie i okręg mazurski)³⁷. Pod względem apro wizacyjnym podlegał 65. pułkowi piechoty. Siedziba WSR w Białymstoku początkowo mieściła się przy ul. Mickiewicza 35, w sąsiedztwie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. Jak wynika ze sprawozdania szefa sądu ppłk. Romana Wałęga, warunki urzędowania w zajmowanym przez WSR budynku były fatalne, „z powodu szczupłości miejsca szef i zastępca szefa sądu urzędują w jednym pokoju, pozostali zaś sędziowie w drugim pokoju i w tych dwóch pokojach przeprowadzano zarazem rozprawy, tak że dziennie tylko dwa komplety w ograniczonych warunkach mogą rozpoznawać sprawy”³⁸. Kierownik sekretariatu urzędował w pokoju, który był jednocześnie poczekalnią dla obrońców. Pozostały personel kancelaryjny także pracował w niezwykle trudnych warunkach, np. na archiwum i kancelarię tajną przeznaczono tylko jeden pokój. Urządzenia biurowe przedstawiały się szczególnie mizernie. Składały się przede wszystkim z przypadkowo dobranych starych biurków i szaf częściowo nienadających się już do użytku. Zaistniała sytuacja (niedopuszczalna w myśl regulaminu) stwarzała olbrzymie trudności w normalnej pracy sędziów i urzędników, dlatego też konieczne było przygotowanie drugiego budynku. Sytuacja poprawiła się 14 listopada 1948 r., kiedy zakończono remont i sąd przeprowadził się do sąsiedniego budynku przy ul. Mickiewicza 37³⁹.

Organizacja pracy sądów rejonowych opierała się na podległości służbowej obowiązującej w wojsku. Tymczasowy regulamin urzędowania sądów i prokuratur wojskowych, cz. I, podkreślał, że szef sądu był zarazem kierownikiem, któremu podlegali wszyscy pracownicy, tj. zastępca szefa, sędziowie, kierownik sekretariatu oraz pozostali pracownicy.

Instrukcja tymczasowa w sprawie przyjmowania pracowników kontraktowych (cywilnych) regulowała zasady ich zatrudnienia: „Personel zarządu państwowego Obrony Narodowej, to jest państwowej administracji wojskowej, składa się z osób wojskowych i pracowników cywilnych. Ci ostatni pełnią swą funkcję w służbie państwowej dobrowolnie bądź to jako mianowani w służbie publiczno-prawnej stali funkcjonariusze państwowi, bądź to

³² AIPN Bi, 172/17, Wniosek awansowy o nadanie stopnia podpułkownika mjr. Józefowi Popowskiemu z 1 VII 1946 r., k. 7/79.

³³ AIPN Bi, 172/183, Księga etatowa od 1947 r. do 8 VI 1955 r.

³⁴ AIPN Bi, 172/134, Wyciąg z rozkazu personalnego ministra obrony narodowej Konstantego Rokossowskiego nr 1896 z 10 XII 1952 r., k. 9/213.

³⁵ AIPN Bi, 172/150, Wyciąg z rozkazu personalnego ministra obrony narodowej Konstantego Rokossowskiego nr 694 z 25 VI 1953 r., k. 9/80.

³⁶ M. Zaborski, *op. cit.*, s. 204.

³⁷ J. Kajetanowicz, *op. cit.*, s. 39–40.

³⁸ AIPN Bi, 172/72, Wykaz wydatków na zaspokojenie potrzeb gospodarczych WSR sporządzony 15 I 1948 r. przez mjr. Romana Wałęga, k. 17/2.

³⁹ AIPN Bi, 172/77, Pismo mjr. Romana Wałęga do Dyrekcji Wodociągów Miejskich, 14 XI 1948 r., k. 19/277.

jako pracownicy kontraktowi”⁴⁰. Wszyscy pracownicy sądu musieli uzyskać aprobatę Zarządu Informacji 18. Dywizji Piechoty⁴¹.

Skład personalny wg etatu 31/9 WSR w Białymstoku 22 marca 1946 r. przedstawiał się następująco:

- mjr Popowski Józef – zastępca szefa⁴²,
- ppor. Furtak Zbigniew Aleksander – sędzia,
- chor. Grencewicz Jadwiga – sekretarz,
- chor. Jankowski Henryk – sekretarz,
- chor. Doboszyński Jan – sekretarz,
- kpr. Omiotek Czesław – ekspedytor.

Wraz z rosnącą liczbą prowadzonych rozpraw zwiększyła się również obsada personalna sądu. W kwietniu 1947 r. zatrudnionych było 20 pracowników: 6 sędziów (w tym szef sądu i jego zastępca), 6 sekretarzy, kierownik sekretariatu, kancelista, maszynistki, ekspedytor, kierowca, goniec oraz 2 praktykantów (szeregowych)⁴³. Ogółem w latach 1946–1950 dla obsady sądu przewidzianych było 16 etatów wojskowych i 7 cywilnych⁴⁴. Oprócz składu osobowego etat obejmował także transport i uzbrojenie. Na wyposażeniu sądu znajdował się samochód osobowy marki Willis, automat oraz amunicja do broni ręcznej. Taki stan utrzymał się do końca istnienia sądu.

WSR w Białymstoku, tak jak pozostałe wojskowe sądy rejonowe, urzędował od 8.00 do 15.00, w soboty do godziny 13.00. Rozprawy prowadzono codziennie z wyjątkiem poniedziałków i sobót przeznaczonych na szkolenia, pogadanki polityczne oraz odprawy z sędziami i personelem sekretarsko-kancelaryjnym. W środę po godzinie 18.00 odbywały się posiedzenia niejawnie sądu, podczas których przygotowywano się do rozpraw głównych.

Praca sądu opierała się na wspomnianym już Tymczasowym regulaminie urzędowania sądów i prokuratur wojskowych, cz. I (obowiązującym od 1 stycznia 1947 r.). W myśl jego przepisów za całokształt pracy sądu odpowiedzialny był szef. Jego obowiązki ustalane były ogólnie i skupiały się na kierowaniu sądem, nadzorze służbowym nad wszystkimi zatrudnionymi w nim pracownikami oraz reprezentowaniu sądu na zewnątrz. Do zadań szefa sądu należało ponadto dekretowanie nadsyłanej i podpisywanie wysyłanej korespondencji, przewodniczenie posiedzeniom niejawnym i rozprawom głównym sądu, wyznaczanie przewodniczących i terminów sesji wyjazdowych. W jego gestii leżało również wydawanie zarządzeń przewidzianych Kodeksem wojskowego postępowania karnego, opiniowanie wniosków przesyłanych w sprawach karnych do Najwyższego Sądu Wojskowego, Naczelnej Prokuratury Wojskowej, Departamentu Służby Sprawiedliwości MON, a od 1950 r. także do Zarządu Sądownictwa Wojskowego. W sprawach istotnych miał obowiązek kontaktowania się z szefem Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, od 1949 r. również z I sekretarzem Komitetu Wojewódzkiego PZPR⁴⁵.

⁴⁰ AIPN Bi, 172/45, Instrukcja tymczasowa w sprawie przyjmowania pracowników kontraktowych wprowadzona Zarządzeniem nr 3 Departamentu Personalnego MON, 28 I 1947 r., k. 30/19.

⁴¹ *Ibidem*, Zarządzenie nr 0280 Dowództwa Okręgu Wojskowego nr 1 z 27 I 1947 r., k. 30/1. W czerwcu 1951 r. na stanowisko p.o. szefa Wydziału Informacji Wojskowej 18. DP powołano Czesława Kiszczaka; zob. W. Sawicki, *Współpraca Wojciecha Jaruzelskiego z organami informacji wojskowej w świetle materiałów wschodnioniemieckiej Stasi*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 3, s. 97–109.

⁴² Szefem WSR w Białymstoku w tym czasie był por. Stanisław Tudruj. Nie został on jednak uwzględniony w składzie personalnym nr 31/9 z 22 III 1946 r.

⁴³ AIPN Bi, 172/52, Wykaz oficerów, podoficerów i szeregowych, b.d., k. 21/150.

⁴⁴ AIPN Bi, 172/84, Rozkaz organizacyjny nr 05/49 Departamentu Służby Sprawiedliwości MON, 4 V 1949 r., k. 12/13.

⁴⁵ B. Kietlińska, *op. cit.*, s. 103.

Jednym z najważniejszych zadań szefa sądu był właściwy podział czynności w podległej mu jednostce. Tajna instrukcja wydana rozkazem z 12 lutego 1947 r. przez szefa WSR w Białymstoku mjr. W. Ostapowicza szczegółowo ustalała obowiązki pracowników sądu. Trzej sędziowie zostali przydzieleni do prowadzenia spraw, w których osoby cywilne, funkcjonariusze MO i UBP oskarżeni byli o popełnienie przestępstw na terenie obwodów, w których skład wchodziły następujące powiaty:

- I. Elk, Gołdap, Olecko, Suwałki, Grajewo, Augustów – przydzielony sędzia por. Zbigniew Furtak,
- II. Łomża, Wysokie Mazowieckie, Bielsk Podlaski (wraz z Siemiatyczami) – sędzia ppłk Józef Popowski,
- III. Białystok (oraz Białystok-miasto) i Sokółka, a oprócz tego sprawy WBW – sędzia kpt. Stanisław Wróblewski.

Stosownie do powyższego podziału przydzielono sędziom do pomocy sekretarzy i maszynistki⁴⁶. Zgodnie z Kodeksem wojskowego postępowania karnego do obowiązków sędziów należało: prowadzenie rozpraw, sprawowanie pieczy nad merytorycznym przygotowaniem rozpraw, organizacja posiedzeń sądowych, zapewnienie terminowego stawiennictwa ławników i obrońców na rozprawę⁴⁷. Ponadto zobowiązani byli do sporządzenia wyroku bezpośrednio po zakończeniu głosowania. Niedopuszczalne było ogłaszanie wyroku ustnie i sporządzanie go później, jak to niekiedy miało miejsce w WSR w Białymstoku⁴⁸.

Ze względu na brak wykształconej kadry w pierwszych latach po wojnie w licznym gronie komunistycznych prokuratorów i sędziów wojskowych⁴⁹ znalazła się niemała grupa przedwojennych sędziów i adwokatów, absolwentów wydziałów prawa renomowanych polskich uczelni – głównie Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, ale również Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Poznańskiego oraz Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego – będących oficerami rezerwy WP przed 1939 r.⁵⁰ Także skład sędziowski WSR w Białymstoku, szczególnie w pierwszym okresie istnienia, stanowiła kadra przedwojenna. Jednym z nich był szef białostockiego WSR Roman Zygmunt Wałaga, który tytuł magistra prawa otrzymał 23 czerwca 1938 r. na UJ w Krakowie⁵¹. Powyższą uczelnię w 1939 r. ukończył również Jan Alojzy Płonka, późniejszy sędzia WSR. W 1938 r. absolwentem Wydziału Prawa na KUL został Aleksander Filiks⁵².

Krzysztof Szwaagrzyk zwraca uwagę, że jeszcze w 1949 r. absolwenci przedwojennych szkół wyższych stanowili ponad połowę korpusu służby sprawiedliwości. Jednak wraz z procesem kształcenia nowych kadr prawniczych w wojsku przeprowadzano kolejne czystki wśród starej kadry sędziowskiej. Pozbywano się wszystkich „obcych klasowo lub politycznie”. W tym czasie usunięto z wojska wielu przedwojennych oficerów, sędziów,

⁴⁶ AIPN Bi, 172/28, Rozkaz organizacyjny nr 12 szefa sądu ppłk. Włodzimierza Ostapowicza z 1 II 1947 r., k. 3–5.

⁴⁷ B. Kietlińska, *op. cit.*, s. 103.

⁴⁸ AIPN Bi, 172/52, Pismo prezesa NSW płk. Władysława Garnowskiego do szefa WSR w Białymstoku, 26 II 1948 r., k. 21/5.

⁴⁹ W latach 1944–1945 bazę personalną sądów i prokuratur wojskowych stanowili przede wszystkim oficerowie Wojska Polskiego i Armii Czerwonej. J. Borowiec, *op. cit.*, s. 51.

⁵⁰ K. Szwaagrzyk, *Struktura i dokumentacja...*, s. 346.

⁵¹ AIPN Bi, 172/90, Odpis dyplomu Romana Zygmunta Wałaga, k. 22/161. Więcej na temat sędziego R. Wałaga zob. F. Musiał, *op. cit.*, s. 441.

⁵² AIPN Bi, 172/90, Odpis dyplomu ukończenia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przez Aleksandra Filiksa, 31 VIII 1949 r., k. 22/163.

adwokatów oraz byłych żołnierzy AK, których dotychczasowa działalność prawnicza w szeregach LWP naznaczona była mniejszą represyjnością niż osób pewnych politycznie. Na ich miejsce w wojskowym wymiarze sprawiedliwości zatrudniano osoby bez ukończonych studiów wyższych, a nawet bez wykształcenia średniego. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych rozpoczęto masowe szkolenia nowych kadr prawniczych. Największa liczba absolwentów opuściła Oficerską Szkołę Prawniczą w Jeleniej Górze⁵³.

W związku z brakiem odpowiedniego budynku początkowo rozprawy sądowe WSR odbywały się w gmachu więzienia karno-śledczego w Białymstoku. W piśmie do szefa DSS MON ppłk Ostapowicz stwierdzał: „Sąd Rejonowy w Białymstoku nie ma żadnego lokalu, w którym można by przeprowadzić rozprawy, i dlatego zmuszony jest przeprowadzać rozprawy w więzieniu. Warunki mieszkaniowe w Białymstoku (zniszczonym w 80 proc.) nie dają możliwości wynalezienia odpowiedniego pomieszczenia na miejsce rozpraw. Sąd mieści się w budynku parterowym na peryferii miasta i zaledwie jest w stanie pomieścić kancelarię sądu”⁵⁴. Dzięki usilnym staraniom szefa – WSR w Białymstoku uzyskał dodatkowy budynek jednopiętrowy przewidziany na urządzenie sali rozpraw. Początkowo nie nadawał się on zupełnie do użytku. Brakowało okien, drzwi, pieców, a nawet podłóg. Wobec powyższego w drodze wyjątku – do czasu zakończenia remontu – szef Wydziału Organizacyjnego Departamentu Służby Sprawiedliwości płk Z. Skoczek zezwolił na prowadzenie rozpraw w salach budynku więzienia wydzielonych na ten cel⁵⁵.

Zdaniem Piotra Łapińskiego w późniejszym okresie ze względu na bezpieczeństwo rozprawy przeprowadzano już tylko w siedzibie sądu. Odbywały się one zazwyczaj z udziałem oskarżyciela i obrońcy, chociaż miały również miejsce przypadki przewodu sądowego pod nieobecność prokuratora. Obrońcy początkowo rekrutowali się spośród żołnierzy KBW oraz funkcjonariuszy MO, w późniejszym okresie do udziału w rozprawach zostali dopuszczeni również obrońcy cywilni (adwokaci) wpisani na tzw. listę obrońców wojskowych. Formalnie rola obrońców sprowadzała się do składania wniosków o ulaskawienie, w praktyce nie mieli oni wpływu na przebieg postępowania sądowego. Wśród obrońców znajdowali się m.in. Ireneusz Boliński i Feliks Krajewski – byli prokuratorzy WPR w Białymstoku.

Z reguły przebieg rozpraw miał charakter zamknięty. Poza składem sędziowskim, prokuratorem, oskarżonym oraz obrońcą najczęściej jedynymi obecnymi na sali rozpraw byli wybrani funkcjonariusze WUBP. Początkowo nawet nie byli przesłuchiwani świadkowie (ich zeznania odczytywano), koronnym dowodem były natomiast – wynikające ze stalinowskiej teorii prawa – przyznanie się do winy oskarżonego oraz dowody rzeczowe (broń, ulotki)⁵⁶.

Od początku funkcjonowania sądu duży nacisk kładziono na organizowanie sesji wyjazdowych, nawet po kilkanaście razy w miesiącu⁵⁷. Najczęściej odbywały się one w trybie doraźnym w myśl Dekretu z dnia 25 czerwca 1946 r. o przystosowaniu przepisów o postępowaniu doraźnym do postępowania przed sądami wojskowymi. Organizowano je na obszarze całego województwa zarówno w miastach powiatowych, np. w Bielsku Podlaskim, Grajewie, Sokółce, Suwałkach, Wysokiem Mazowieckiem, jak i w mniejszych miejscowościach.

⁵³ K. Szważyk, *Struktura i dokumentacja...*, s. 345.

⁵⁴ AIPN Bi, 172/52, Meldunek szefa WSR w Białymstoku ppłk. Włodzimierza Ostapowicza do szefa Departamentu Służby Sprawiedliwości MON, 24 II 1947 r., k. 21/158.

⁵⁵ AIPN Bi, 172/52, Odpowiedź szefa Departamentu Służby Sprawiedliwości MON płk. Z. Skoczka na pismo ppłk. Włodzimierza Ostapowicza, 7 III 1947 r., k. 21/192.

⁵⁶ P. Łapiński, *op. cit.*, s. 154.

⁵⁷ AIPN Bi, 172/52, Pismo zastępcy szefa WSR w Białymstoku ppłk. Józefa Popowskiego do DOW nr 1, 2 V 1947 r., k. 21/315.

W zależności od warunków rozprawy trwały najczęściej od dwóch do trzech godzin (szczególnie podczas spraw rozpatrywanych w więzieniu) oraz do kilku dni na sesjach wyjazdowych⁵⁸.

Nieodzownym składnikiem ówczesnego wymiaru sprawiedliwości były tzw. procesy pokazowe. Największe i najgłośniejsze odbywały się w Białymstoku, m.in. w budynku teatru miejskiego (obecnie kino „Ton”), gmachu WUBP oraz KW MO. Oprócz procesów pokazowych informacje o wyrokach śmierci zamieszczane były w białostockiej gazecie „Jedność Narodowa”. Pojawiła się w niej cykliczna rubryka poświęcona działalności sądu pt. „Z Wojskowego Sądu Rejonowego”, która oprócz informowania społeczeństwa miała także na celu wywarcie odpowiedniego efektu propagandowego⁵⁹.

W powszechnej świadomości działalność represyjna WSR w Białymstoku rozciągana jest na okres obejmujący lata 1944–1956, w rzeczywistości wspomniany sąd funkcjonował na terenie województwa od lutego 1946 r. do kwietnia 1955 r. Wcześniej (od jesieni 1944 r.) działał w Białymstoku WSG, który orzekł 56 wyroków śmierci. Najczęściej jednak WSR mylony jest z wydziałami ds. doraźnych sądów okręgowych w Białymstoku i Łomży, działającymi równolegle w pierwszym półroczu 1946 r. i będącymi swoistym łącznikiem między sądownictwem powszechnym a wojskowym⁶⁰.

Zarządzeniem organizacyjnym nr 02/55 szefa Zarządu Sądownictwa Wojskowego płk. Oskara Karlinera z 30 kwietnia 1955 r. rozformowano wojskowe sądy rejonowe oraz wojskowe prokuratury rejonowe. Zarządzenie to było efektem uchwalenia ustawy o przekazaniu sądom powszechnym dotychczasowej właściwości sądów wojskowych w sprawach karnych osób cywilnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa publicznego, Milicji Obywatelskiej i Służby Więziennej. Od 1 maja 1955 r. szefowie poszczególnych jednostek wojskowych oraz sądów rejonowych mieli zakaz przyjmowania i rozpatrywania spraw karnych. Ostateczny termin likwidacji sądów wyznaczono na 31 sierpnia 1955 r. Do tego czasu miało nastąpić przekazanie akt sądowych, dokumentacji, urządzeń biurowych i pomieszczeń właściwym sądom cywilnym⁶¹.

WSR w Białymstoku zgodnie z zarządzeniem szefa ZSW ostatecznie został rozformowany 16 lipca 1955 r.⁶² Ogółem w latach 1946–1955 rozpatrzył on 7213 spraw. W tym okresie skazano na karę śmierci 277 osób, z tego wykonano 146 wyroków śmierci (w tym kpt. Romualda Rajsa „Burego”, straconego 30 grudnia 1949 r.). Pozostałe z orzeczonych kar w dalszym postępowaniu zamieniono na długoletnie kary pozbawienia wolności. Ostatni wyrok śmierci orzeczony przez WSR w Białymstoku w 1954 r. dotyczył ppor. Kazimierza Krasowskiego ps. „Głuszec”, szefa PAS Komendy Powiatu NZW Bielsk Podlaski⁶³. Statystycznie w związku z orzeczonymi wyrokami śmierci WSR w Białymstoku plasował się na szóstym miejscu w kraju (kolejno po: warszawskim, krakowskim, rzeszowskim, lubelskim i wrocławskim), natomiast pod względem wykonanych wyroków śmierci wysunął się na niechlubne trzecie miejsce (po warszawskim i krakowskim)⁶⁴.

⁵⁸ P. Łapiński, *op. cit.*, s. 154.

⁵⁹ P. Łapiński, M. Zwolski, *op. cit.*, s. 8–9.

⁶⁰ P. Łapiński, *op. cit.*, s. 155.

⁶¹ K. Szwagrzyk, *Struktura i dokumentacja...*, s. 343.

⁶² AIPN Bi, 172/228, Rozkaz nr 73 mjr. Kazimierza Mochtaka w sprawie rozformowania WSR w Białym - stoku z 14 VII 1955 r., k. 25.

⁶³ P. Łapiński, M. Zwolski, *op. cit.*, s. 13.

⁶⁴ P. Łapiński, *op. cit.*, s. 155.

III. Organizacja kancelarii w Wojskowym Sądzie Rejonowym w Białymstoku

Dla funkcjonowania wojskowych sądów rejonowych najważniejszym normatywnym regulującym szeroko rozumianą biurowość był wspomniany Tymczasowy regulamin urzędowania sądów i prokuratur wojskowych, cz. I. Został on wydany w oparciu o przepis art. 41 lit. c dekretu – Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej i wszedł w życie 1 stycznia 1947 r.⁶⁵

Działalność kancelaryjna opierała się na trzech podstawowych normatywach kancelaryjnych: instrukcji kancelaryjnej, jednolitym rzeczowym wykazie akt i instrukcji o działalności archiwum zakładowego. Początkowo urzędy i instytucje państwowe funkcjonowały bez tego typu regulacji, a stosowanie wszelkich norm kancelaryjnych i archiwalnych było wypadkową doświadczenia zawodowego zatrudnionych w nich urzędników⁶⁶. W kancelarii WSG, a także w początkowym okresie działalności WSR w Białymstoku, obowiązywał Okólnik nr 04/45 z 9 stycznia 1945 r. oraz Zbiornik pytań w sprawach prowadzenia tajnej korespondencji w Wojsku Polskim z 13 stycznia 1945 r.⁶⁷

Pierwszym aktem normatywnym odnoszącym się w sposób ogólny do kwestii związanych z kancelarią była Instrukcja o prowadzeniu tajnej korespondencji w jednostkach oraz instytucjach WP wprowadzona w życie Rozkazem NDWP nr 0142 z 9 lipca 1945 r. Precyzowała ona zasady pracy kancelarii związane z opracowywaniem dokumentów, ich ewidencjonowaniem, przyjmowaniem, przesyłaniem i przechowywaniem oraz przekazywaniem akt do archiwum. Ustalała również wzory urzędzeń niezbędnych do pracy kancelarii tajnej. W myśl instrukcji dokumenty wytworzone bądź nadesłane były rejestrowane w dziennikach podawczych prowadzonych osobno dla korespondencji wpływającej i wysyłanej. Akta wpływające rejestrowano w „Dzienniku ściśle tajnych i tajnych pism”, a następnie dzielono według ich cech przedmiotowych. Instrukcja nakazywała łączenie akt tylko w obrębie poszczególnych stopni tajności – oddzielnie grupowano akta tajne i ściśle tajne. W wyjątkowych przypadkach zezwalano na łączenie dokumentów jednej sprawy (tajnych i ściśle tajnych) razem⁶⁸.

W myśl powyższych przepisów w WSR w Białymstoku utworzono kancelarię tajną dla pism oznaczonych klauzulą tajne i ściśle tajne oraz ogólną dla pozostałych pism. Kolejne zmiany nastąpiły w latach 1951–1952. Wprowadzono wówczas Instrukcję o prowadzeniu biurowości tajnej w wojsku oraz Instrukcję nr 4/Polit. o prowadzeniu tajnej dokumentacji w organizacjach partyjnych w wojsku. Obydwa normatywy były jedynie modyfikacją istniejących przepisów dotyczących postępowania z aktami tajnymi w kancelarii wojskowej.

Metody pracy biurowej oraz zasady systemu kancelaryjnego dla akt jawnych określały odrębne przepisy. Według Stanisława Grobelnego pierwszym aktem normatywnym, który ujmował w sposób rozszerzony postępowanie z dokumentacją jawną w kancelarii, była wydana w 1948 r. przez Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy Instrukcja o biurowości jawnej we władzach naczelnych i okręgowych omawiająca szczegółowo zasady biurowości, zabezpieczenie tajemnicy służbowej, rodzaje korespondencji i charakter akt, formy i redakcje pism, postanowienia organizacyjne, plan i metody pracy biura, załatwianie spraw,

⁶⁵ R. Leśkiewicz, *Badanie procesów archiwotwórczych...*, s. 96.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 90.

⁶⁷ AIPN, 879/2, Okólnik nr 04/45 gen. Aleksandra Tarnowskiego, naczelnego szefa Wydziału Sądownic - twa Wojennego Wojska Polskiego, z 9 I 1945 r. w sprawie prowadzenia ksiąg w sądach i prokuraturach wojskowych, wykazów i sprawozdań, oznaczenia, zakładania i prowadzenia akt oraz jednolitego stosowania nazw sądów i prokuratur wojskowych, k. 17.

⁶⁸ S. Grobelny, *op. cit.*, s. 3.

wpływ korespondencji z zewnątrz, podział i oznaczenie, rejestrację pism, przechowywanie akt (w tym przekazywanie do archiwum).

Funkcjonowanie kancelarii opierało się na rzeczowym wykazie akt stworzonym w systemie klasyfikacji dziesiętnej⁶⁹. Powyższa instrukcja wzorowana była na przepisach kancelaryjnych stosowanych w wojsku w okresie międzywojennym i obowiązywała praktycznie do 1949 r. Pierwszego stycznia 1950 r. wprowadzono nową instrukcję o prowadzeniu biurowości jawnej w wojsku. Przewidywała ona postępowanie z aktami jawnymi w sposób niemalże identyczny jak z aktami tajnymi, mimo to łączenie akt tajnych z jawnymi było zabronione⁷⁰.

Odrębne przepisy dotyczyły archiwizacji dokumentów. Dwudziestego siódmego lutego 1950 r. ukazało się Zarządzenie nr 03/50 kierownika Kancelarii Ogólnej Departamentu Służby Sprawiedliwości Jerzego Mackiewicza w sprawie przejmowania i przechowywania akt rozformowanych wojskowych sądów i prokuratur. Akta i księgi miały przejmować i przechowywać te sądy i prokuratury wojskowe, które zostały utworzone w miejsce rozformowanych sądów i prokuratur⁷¹. Ze względu na oszczędność papieru WSR w Białymstoku nadal wpisywał sprawy w księgi kancelaryjne byłego WSG.

Do wydzielania i niszczenia dokumentów w sądach i prokuraturach wojskowych miały zastosowanie następujące przepisy:

a) do akt i ksiąg w sprawach karnych – Tymczasowy regulamin urzędowania sądów i prokuratur, cz. I, rozdz. X,

b) do innych akt i ksiąg – Instrukcja Sztabu Generalnego nr 9/48 o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt w archiwum oraz Rozkaz nr 5/49 szefa Departamentu Służby Sprawiedliwości MON z 7 marca 1949 r.

Przed przekazaniem akt do archiwum należało oprawić je w nowe okładki, jeżeli stare były brudne i zniszczone, a napisy na nich pokreślone lub nieczytelne⁷².

a) organizacja kancelarii tajnej

We wszystkich sądach wojskowych tworzone sekretariaty, które w praktyce spełniały rolę kancelarii. To tutaj odbywało się przyjmowanie, rejestracja i wysyłka pism oraz przechowywanie zrealizowanych spraw do momentu przekazania ich do archiwum zakładowego. Sekretariat składał się z czterech samodzielnych komórek organizacyjnych:

- kierownika sekretariatu,
- kancelarii tajnej,
- kancelarii ogólnej,
- kancelarii sędziów⁷³.

W oparciu o materiały znajdujące się w archiwach Oddziału IPN w Białymstoku i BUiAD w Warszawie podjęto próbę odtworzenia działalności kancelarii tajnej WSR oraz procesu powstawania i archiwizacji akt.

Według przepisów zawartych w Zbiorniku pytań w sprawach prowadzenia tajnej korespondencji w Wojsku Polskim z 13 stycznia 1945 r. do głównych zadań kancelarii tajnej należało:

⁶⁹ R. Leśkiewicz, *Badanie procesów archiwotwórczych...*, s. 95.

⁷⁰ S. Grobelny, *op. cit.*, s. 5.

⁷¹ R. Leśkiewicz, *Badanie procesów archiwotwórczych...*, s. 19.

⁷² AIPN Bi, 172/106, Zarządzenie nr 03/50 kierownika Kancelarii Ogólnej DSS MON płk. Jerzego Mackiewicza w sprawie przechowywania i przyjmowania akt rozformowanych sądów i prokuratur wojskowych, 27 II 1950 r., k. 9/22.

⁷³ R. Leśkiewicz, *Badanie procesów archiwotwórczych...*, s. 96.

- 1) opracowanie tajnej korespondencji (odbiór, rejestracja, roznoszenie, przesyłka, przechowywanie, prowadzenie akt);
- 2) obserwacja prawidłowego obchodzenia się z tajnymi dokumentami przez osoby, które z nimi się stykają, oraz kontrola ruchu i wykonania materiałów;
- 3) wykonanie wszelkiej tajnej korespondencji na zlecenie dowództwa lub szefów urzędów, dowództw i oddziałów;
- 4) ewidencja całego składu osobowego upoważnionego do wykonywania tajnych prac oraz szkolenie personelu;
- 5) obserwacja prawidłowości nadawania stopnia tajności dokumentom;
- 6) przechowywanie tajnych dokumentów i przekazywanie ich do archiwum⁷⁴.

Początkowo – ze względu na bardzo trudne warunki lokalowe – kancelaria tajna mieściła się w tym samym pokoju co kancelaria ogólna oraz archiwum. Jednak po wyremontowaniu budynku sądowego w 1948 r. kancelaria tajna została przeniesiona do odrębnego pomieszczenia, odpowiednio przystosowanego do przechowywania dokumentów niejawnych.

Pracowników do tajnej kancelarii w związku z odpowiedzialną pracą osobiście wybierali dowódcy jednostek, szefowie sztabów, urzędów, dowództw i oddziałów. Preferowano osoby wykształcone, kulturalne, najczęściej oficerów sztabowych lub podoficerów, o właściwej postawie moralnej, zaufanych pod względem politycznym oraz mających zezwolenie Głównego Zarządu Informacji⁷⁵.

Początkowo kancelarią tajną kierował ppor. Jan Doboszyński. Do jego obowiązków należało prowadzenie spraw tajnych i ściśle tajnych, sporządzanie wykazów statystycznych, nadzór nad pracą sekretariatu oraz prowadzenie rejestrów i repertoriów⁷⁶. W czasie nieobecności kierownika kancelarią tajną w jego zastępstwie zarządzał wyznaczony kancelista.

Tajne dokumenty sporządzały maszynistki w pomieszczeniach, do których inni pracownicy sądu mieli wstęp wzbroniony⁷⁷.

Korespondencja tajna i ściśle tajna adresowana do jednostek wojskowych i urzędów wpływała bezpośrednio do kierownika kancelarii. Do chwili zdania pism do tajnej kancelarii dyżurny zobowiązany był przechować je w szafie lub skrzynce zamkniętej na klucz. Pisma wpływające rejestrowano w dzienniku tajnym lub ściśle tajnym, następnie grupowano zgodnie z cechami przedmiotowymi, umieszczano w teczkach, numerowano i podszywano. Na końcu teczek wymieniano sumaryczną liczbę dokumentów, którą uwierzytelniał swoim podpisem kierownik tajnej kancelarii oraz szef sądu.

Na okładce każdej teczki powinny się znajdować (bez skrótów): nazwa jednostki, numer teczki, wyszczególnienie spraw, które ona zawierała, stopień tajności, datę rozpoczęcia i jej zakończenia. Każda zebrana w ten sposób dokumentacja miała kartę informacyjną. Odnotowywano w niej wszystkie ruchy akt oraz osoby, które zapoznały się z ich zawartością. W momencie wyjęcia dokumentu z teczki na jego miejsce umieszczano kartę zastępczą. Wszelkie poprawki były dokonywane atramentem i uwierzytelniane podpisem. Niedozwolone było użycie gumki. Po skończonej pracy wszystkie dokumenty i akta przechowywano w szafach ogniotrwałych, które opieczętowywano plasteliną lub lakiem⁷⁸.

⁷⁴ AIPN, 879/2, Zbiornik pytań w sprawach prowadzenia tajnej korespondencji w Wojsku Polskim, 13 I 1945 r., k. 101.

⁷⁵ *Ibidem*, k. 104.

⁷⁶ AIPN Bi, 172/27, Rozkaz nr 36 szefa sądu mjr. Włodzimierza Ostapowicza w sprawie postępowania doraźnego i spraw szczególnej wagi, 1 VIII 1946 r., k. 8–9.

⁷⁷ AIPN, 879/2, Zbiornik pytań w sprawach prowadzenia tajnej korespondencji w Wojsku Polskim, 13 I 1945 r., k. 106.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 101–108.

W kancelarii tajnej oprócz dzienników ściśle tajnych i tajnych pism wchodzących i wychodzących przechowywane były ściśle tajne i tajne rozkazy i zarządzenia NDWP, tajne rozkazy NSW, ściśle tajne sprawozdania i wykazy statystyczne, okólniki i zarządzenia DSS MON, różne tajne pisma (w tym personalne), rozkazy DOW nr 1, ściśle tajne rozkazy Dowództwa Garnizonu Białystok, tajne zarządzenia dotyczące pracowników cywilnych oraz zarządzenia i instrukcje odnoszące się do wyszkolenia pracowników WSR⁷⁹.

Tajna korespondencja wychodząca była rejestrowana w dzienniku wychodzącym, a następnie pakowana w koperty, na których określano stopień tajności i pilności, nazwę adresata, adres nadawcy i numery zawartych dokumentów. Listy i pakiety z literami „A” przesyłano w każdym rogu koperty, po czym łączono nitki i lakowano pięcioma pieczęciami. Listy i pakiety z literą „B” i „C” przesyłano i lakowano jedną pieczęcią, ewentualnie tylko pieczętowano. U dołu koperty znajdował się adres nadawcy. Na końcu wysyłaną korespondencję oznaczano literami i sortowano według kategorii:

„A” – szczególna,

„B” – tajna,

„C” – ściśle tajna.

Tak przygotowaną korespondencję przesyłano pocztą specjalną⁸⁰.

Tajne i ściśle tajne rozkazy otrzymywane przez jednostkę rejestrowane były w dzienniku wchodzącym na równi z niejawną korespondencją i przechowywane w tajnej kancelarii. Niedozwolone było doszywanie rozkazów do teczek z korespondencją. Należało je oprawić w porządku ich numeracji. W przypadku rozformowania dowództwa, jednostki lub urzędu rozkazy wyższych instancji miały być zniszczone na podstawie stosownego protokołu⁸¹.

b) organizacja kancelarii ogólnej (jawnej)

Personel kancelarii jawnej składał się z pracowników kontraktowych, z którymi zawieszano umowy o pracę na czas określony po uprzednim zatwierdzeniu ich przez Oddział Informacji 18. Dywizji Piechoty. W WSR w Białymstoku zatrudnionych było sześć osób pracowników cywilnych administracji wojskowej: trzech sekretarzy, dwie maszynistki oraz jeden pisarz. Część pracowników kontraktowych, jak też i sędziów WSR, pochodziła z uprzednio rozformowanego sądu garnizonowego. Od pracowników cywilnych nie wymagano przeszkolenia wojskowego. Chociaż byli oni jedynie uzupełnieniem kadry pracowników wojskowych, także podlegali sądownictwu wojskowemu, w którym rygorystycznie przestrzegano dyscypliny. Zabronione m.in. było prowadzenie rozmów prywatnych w godzinach urzędowych, a niestosujących się do tego rozkazu karano w trybie dyscyplinarnym. Zakazano również wykraczających poza ramy służbowe kontaktów pracowników biurowych (sekretarze, maszynistki itd.) z obrońcami wojskowymi⁸².

Według Stanisława Grobelnego obieg pism w danej instytucji ustalała wewnętrzna instrukcja biurowa. Odbywał się on bez pokwitowania, z wyjątkiem przesyłek wartościowych i pism szczególnie ważnych. Każdy dokument rozpoczynający sprawę otrzymywał znak z wykazu akt. Symbol ten składał się z trzech elementów:

1. Nazwy wydziału, w którym przechowywane były akta sprawy,
2. Numeru teczek – zgodnie z wykazem akt,

⁷⁹ AIPN Bi, 172/93, Protokół kontroli kancelarii tajnej w dniach 14–15 I 1946 r., k. 25/2.

⁸⁰ AIPN Bi, 172/8, Zbiornik pytań nr 00142/45 w sprawach prowadzenia tajnej korespondencji w Wojsku Polskim, 13 I 1945 r., Porządek wysyłki tajnych dokumentów, k. 107.

⁸¹ *Ibidem*, Porządek ewidencji ściśle tajnych rozkazów, k. 110.

⁸² AIPN Bi, 172/28, Rozkaz nr 82 szefa WSR ppłk. Juliana Giemborka, 5 VIII 1947 r., k. 19.

3. Wpisu do spisu spraw (np. nr IV/175/15, gdzie IV oznaczało wydział, 175 – uroczystości wojskowe, 15 – wpis sprawy w teczkę).

Sprawę rejestrowano tylko raz – pod jedną pozycją porządkową bez względu na liczbę dokumentów do niej dopływających. Spisy spraw najczęściej były prowadzone przez referentów dla poszczególnych teczek chronologicznie, niekiedy tylko – alfabetycznie. Akta bezpośrednio po załatwieniu spraw wkładano do teczek przedmiotowych. Przechowywano je u referentów lub w kancelarii, jeżeli wymagały tego względy bezpieczeństwa.

W omawianym okresie w kancelariach wojskowych obowiązywał system kancelaryjny dziennikowy polegający na stosowaniu dziennika podawczego do rejestracji i kontroli obiegu dokumentów oraz nadaniu im układu zgodnie z wykazem akt. Próby wprowadzenia w 1949 r. nowego systemu kancelaryjnego (bezdziennikowego) zakończyły się fiaskiem. Nowy normatyw kancelaryjny obowiązywał tylko rok, ponieważ od stycznia 1950 r. został zastąpiony Instrukcją o prowadzeniu biurowości jawnej w wojsku. Przenosiła ona zasady postępowania z aktami tajnymi na dokumenty jawne⁸³.

c) pomoce kancelaryjne

Podstawową pomocą ewidencyjną było repertorium akt spraw. Umożliwiała ono przegląd spraw karnych, śledzenie ich stanu realizacji w danej chwili, oznaczanie akt oraz wykorzystywano je do celów statystycznych. Wszystkie sprawy odnotowywane były w kolejności, w jakiej wpływały do sądu lub prokuratury. Po lewej stronie repertorium wpisywano wszystkie dane związane z przygotowaniem rozprawy głównej. W pierwszej rubryce odnotowywano liczbę repertorium. Stanowiła ona oprócz oznaczenia literowego oraz dwóch ostatnich cyfr roku część sygnatury akt. W drugiej rubryce notowano dzień i miesiąc wpływu sprawy, a w trzeciej sygnaturę prokuratury. Czwartą rubrykę przeznaczono na wpisywanie szczegółowych danych dotyczących oskarżonego. Kwalifikację przestępstwa według aktu oskarżenia umieszczano w piątej rubryce. Czas pobytu oskarżonego w areszcie śledczym odnotowywano w kolejnych rubrykach (szóstej i siódmej). Pierwsza karta repertorium często kończyła się wpisaniem daty załatwienia sprawy bez rozprawy głównej (przez umorzenie, zawieszenie postępowania lub zwrócenie śledztwa w celu uzupełnienia).

Na prawej stronie repertorium nanoszono datę i treść wyroku zasądzonego na rozprawie głównej. W kolejnych rubrykach znajdowały się wpisy odnoszące się do apelacji lub rewizji, a następnie treść orzeczenia wyroku wydanego w II instancji (zwolnienie warunkowe, amnestia, utrzymanie wyroku w mocy lub pozostawienie skargi rewizyjnej bez uwzględnienia). W następnych kolumnach wpisywano daty uprawomocnienia się wyroku, przesłania orzeczenia do wykonania oraz złożenia sprawy do archiwum. Ostatnią rubrykę uzupełniano uwagami dotyczącymi przeniesienia, zwolnienia z więzienia oraz przerejestrowania akt sprawy, przekazania do dyspozycji KW MO, pozostawienia akt w sądzie, a także oznaczeniem kwalifikacji czasowej przechowywanych akt.

Repertoria prowadzono osobnymi rocznikami. Zakończony repertorium każdorazowo należało opatrzyć datą zamknięcia, którą potwierdzał pieczęcią i podpisem szef sądu rejonowego. Na okładce repertorium należało określić nazwę sądu lub prokuratury odpowiednią literą oraz cyfrą roku. Po zamknięciu wszystkich spraw repertorium należało zszyć i oprawić w okładki⁸⁴.

⁸³ S. Grobelny, *op. cit.*, s. 5.

⁸⁴ AIPN, 879/2, Okólnik nr 04/45 naczelnego szefa Wydziału Sądownictwa Wojennego Wojska Polskiego gen. Aleksandra Tarnowskiego z 9 I 1945 r. w sprawie prowadzenia ksiąg w sądach i prokuraturach wojskowych, wykazów i sprawozdań, oznaczenia, zakładania i prowadzenia akt oraz jednolitego stosowania nazw sądów i prokuratur wojskowych, k. 18–22.

IV. Przekazanie akt do archiwum

Nagromadzona duża ilość akt z okresu wojny oraz nowa dokumentacja powstająca w jednostkach i instytucjach sądowych wymagały odpowiedniego zabezpieczenia przez służbę archiwalną. Brak szczegółowych przepisów dotyczących postępowania z archiwalia- mi spowodował, że twórcy akt nie przywiązywali szczególnej wagi do wytworzonych przez siebie dokumentów. NSW 10 sierpnia 1945 r. (w uzupełnieniu do Okólnika nr 04 WSW z 9 stycznia 1945 r.) wydał Okólnik nr 010/N w sprawie założenia i prowadzenia archiwum w wojskowych sądach okręgowych i garnizonowych. W myśl powyższych przepisów w ramach dotychczasowych etatów (BSG – etat 31/9) sądy miały niezwłocznie założyć archi- wa w celu przechowywania spraw ostatecznie załatwionych. Akta składane do archiwum powinny być wpisane do książki archiwalnej opatrzonej stosowną liczbą i ułożone kolejno rocznikami. Na szafach i półkach należało umieścić napisy dotyczące roku i liczby akt zło- żonych w archiwum.

Uzupełnieniem książki archiwalnej był skorowidz alfabetyczny zawierający nazwisko i imię, określenie, z jakiego artykułu (kodeksu, dekretu) oskarżony został skazany, liczbę archiwalną łamaną przez dwie ostatnie cyfry roku. Skorowidz należało zakładać na kilka lat⁸⁵.

Od chwili wejścia w życie Okólnika nr 010/N zmienił się sposób przechowywania doku- mentów. Zgodnie z nowymi przepisami akta zakończonych spraw karnych znajdujące się w archiwum NSW miały być zwrócone właściwym sądom. Do nadzoru sądowego przesyła- ne miały być jedynie wszystkie odpisy wyroków i postanowień kończących postępowanie⁸⁶.

Sztab Generalny WP 27 października 1945 r. wydał Instrukcję o prowadzeniu i prawid- łach przekazywania akt do archiwum. Zalecała ona następujące uporządkowanie doku- mentacji:

- „a) dokumenty muszą być w teczce lub okładce;
- b) na teczce lub okładce ma być wypisana nazwa jednostki, zarządu, departamentu, nu- mer teczki, nazwa teczki, data rozpoczęcia i zakończenia teczki, liczba arkuszy i termin przechowywania;
- c) grubość dokumentów znajdujących się w teczce nie powinna przekraczać wysokości grzbietu teczki lub okładki, w wypadku istnienia większej ilości dokumentów teczki powin- ny być rozdzielane na tomy;
- d) wszelkie spinacze, igły lub szpilki na dokumentach należy usunąć;
- e) dokumenty w teczkach oddawać obowiązkowo podszyte;
- f) arkusze teczek winny być ponumerowane w prawym górnym rogu, teczki zaś podzie- lone na tomy, każdy oddzielnie numerowany;
- g) do teczek powinien być włożony dokładny spis wszystkich podszytych dokumentów;
- h) teczki powinny być związane i ułożone w paczki o wysokości nieprzekraczającej 20 cm”⁸⁷.

Zgodnie ze wspomnianym wcześniej okólnikiem oraz Tymczasowym regulaminem urzę- dowania sądów i prokuratur jednostki wojskowe zostały zobowiązane do przekazywania ar- chiwom terenowym akt jawnych i tajnych po upływie roku, licząc od pierwszego stycznia następnego roku po zakończeniu realizacji sprawy. Te z kolei oddawały do Centralnego Ar- chiwum Wojskowego dokumenty z kategorią przechowywania większą niż pięć lat oraz ma- teriały archiwalne wieczyste. Akta, których okres przechowywania był krótszy niż pięć lat,

⁸⁵ *Ibidem*, Prowadzenie skorowidza nazwisk, k. 23.

⁸⁶ *Ibidem*, Okólnik nr 010/N NSW z 10 VIII 1945 r. w sprawie założenia i prowadzenia archiwum w woj- skowych sądach okręgowych i garnizonowych, k. 220–221.

⁸⁷ S. Grobelny, *op. cit.*, s. 8.

podlegały komisyjnemu zniszczeniu w archiwach terenowych⁸⁸. Materiały o szczególnym znaczeniu historycznym lub politycznym miały być przesyłane do Wojskowego Biura Historycznego⁸⁹.

Ponadto w celu uporządkowania spraw archiwalnych szef Sztabu Generalnego gen. Władysław Korczyca Rozkazem nr 0247/Org. z 11 listopada 1950 r. zobowiązał szefów centralnych instytucji MON oraz dowódców podległych mu jednostek wojskowych do przeprowadzenia w swoich archiwach dokładnej inwentaryzacji akt jednostek, które zostały sformowane w latach 1943–1948⁹⁰.

Zgodnie z powyższym rozkazem kierownik kancelarii tajnej por. Józef Baszkiewicz sporządził wykaz inwentaryzacyjny akt WSG oraz WSR. Ogółem zarchiwizowanych było 119 pozycji, m.in.: dzienniki korespondencyjne, rozkazy i okólniki, rozkazy wewnętrzne, sprawy gospodarcze, sprawy personalne, rozkazy i wytyki Najwyższego Sądu Wojskowego i Departamentu Służby Sprawiedliwości, akta oficerskich sądów honorowych, rozkazy naczelnego wodza WP oraz Dowództwa Okręgu Wojskowego nr 1⁹¹.

Akta i księgi rozformowanych sądów i prokuratur miały przejąć i przechowywać instytucje wymiaru sprawiedliwości, które zostały powołane w ich miejsce. Akta spraw karnych prowadzone przez WSG przejął i prowadził dalej WSR. Pozostałe materiały administracyjne sądu zgodnie z Instrukcją nr 9/48 o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt w archiwum miały być przekazane do archiwum DOW nr 1.

W związku z nowelizacją prawa karnego, a w szczególności Dekretu z dnia 13 maja 1953 r. o zmianie niektórych przepisów kodeksu wojskowego postępowania karnego, jak również przepisów Tymczasowej instrukcji o wykonywaniu orzeczeń w sprawach karnych, ZSW postanowił zreformować działalność archiwów sądowych.

Wprowadzony został podział archiwum na dwie zasadnicze części: „A” i „B”. W pierwszym miały znajdować się akta spraw karnych aktualnych, w których nie zostały wykonane kary pozbawienia wolności wobec wszystkich skazanych. W archiwum „B” należało przechowywać materiały postępowań zakończonych, czyli takich, gdzie kara pozbawienia wolności została wykonana wobec wszystkich skazanych, względnie oskarżeni zostali uniewinnieni lub unieważniono postępowanie, a oskarżeni wyszli na wolność. Akta spraw karnych miały być przenoszone z archiwum „A” do archiwum „B” w momencie otrzymania protokołu wykonania kary śmierci czy zawiadomienia o odbyciu kary pozbawienia wolności lub skierowania do oddziału karnego. Powyższe zmiany miały być niezwłocznie odnotowane w repertorium⁹².

Zgodnie ze wspomnianą już ustawą z 5 kwietnia 1955 r. płk Oskar Karliner polecił, aby akta spraw karnych z lat 1944–1955 za wyjątkiem spraw żołnierzy, które miały być przesłane w późniejszym terminie do WSG w Warszawie, przekazać Sądowi Wojewódzkiemu w Białymstoku. Zobligował przy tym WSR do powierzenia dzienników pism wchodzących i wychodzących korespondencji tajnej i jawnej za 1955 r. archiwom okręgowym w ostatnim stadium likwidacji sądu, tak aby wszelkie czynności sądu mogły być do ostatniej chwili jego istnienia udokumentowane. Akta, które wpłynęły w późniejszym terminie, należało

⁸⁸ *Ibidem*, s. 9.

⁸⁹ AIPN, 879/2, Okólnik nr 010/N NSW z 10 VIII 1945 r. w sprawie założenia i prowadzenia archiwum sądów okręgowych i garnizonowych, k. 220.

⁹⁰ AIPN Bi, 172/109, Zarządzenie organizacyjne nr 0247/Org. wiceministra obrony narodowej gen. Władysława Korczyca z 11 XI 1950 r. w sprawie uporządkowania spraw archiwalnych, k. 12/310.

⁹¹ AIPN Bi, 172/104, Wykaz inwentaryzacyjny akt z lat 1943–1948, 18 XII 1950 r., k. 7/222.

⁹² R. Leśkiewicz, *Badanie procesów archiwotwórczych...*, s. 109.

przekazać sądowi wojewódzkiemu za odrębnym pismem przewodnim i dołączyć do protokołu zdawczo-odbiorczego.

Akta miały być przekazane zgodnie ze stanem repertorium „Sr”. Szczegółowo należało podać liczbę i miejsce akt spraw karnych, które znajdowały się poza WSR. Przekazując akta spraw, w których skazani odbywali karę pozbawienia wolności, szefowie WSR mieli obowiązek zawiadomić właściwe jednostki więzienne o powierzeniu akt spraw sądowi wojewódzkiemu. Postępowania podlegające nadal właściwości sądów wojskowych nierozpatrzone przed 1 maja 1955 r. oraz repertoria „Cs” miały być przesłane w terminie do 10 maja 1955 r. do WSG w Warszawie⁹³.

Przekazywanie akt WSR do SW w Białymstoku rozpoczęto 19 maja 1955 r. Dotyczyło to najpierw akt za lata 1952–1955, natomiast w następnych dniach zdawano materiały za okres 1944–1951. Całą operację planowano zakończyć 31 maja 1955 r.⁹⁴

Dokumenty tajne i jawne (w tymteczki pracy oficerów) WSR 10 czerwca 1955 r. przekazano do archiwum Dowództwa Warszawskiego Okręgu Wojskowego oraz Zarządu Sądownictwa Wojskowego. Ostatnią partię akt WSR kpt. Józef Baszkiewicz miał 15 lipca 1955 r. przesłać do archiwum Dowództwa WOW⁹⁵.

Pieczęcie i stemple rozformowanych sądów nakazano szefom WSR przesłać do Zarządu VI Sztabu Generalnego, natomiast teczki wyroków i protokołów posiedzeń niejawnych, Tymczasową instrukcję o wykonaniu orzeczeń w sprawach karnych, Tymczasowy regulamin urzędowania sądów i prokuratur wojskowych, cz. I, czasopisma i książki o treści wojskowej do ZSW. Do Naczelnej Prokuratury Wojskowej powinna być przekazana Instrukcja o prowadzeniu dochodzeń w sprawach karnych. Teczki personalne pracowników cywilnych, którzy przeszli do pracy w innych sądach wojskowych, przeniesiono do tychże placówek. Zarządzono również zniszczenie teczek odpisów postanowień NSW⁹⁶.

WSR w Białymstoku został ostatecznie rozformowany 16 lipca 1955 r.⁹⁷

Do składnicy akt SW w Białymstoku trafiły tylko akta spraw karnych, często jeszcze nieukończonych, oraz repertoria „Sr”. Tutaj akta oprawiono w nowe okładki oraz nadano im nowe sygnatury. W trakcie porządkowania akt w 1958 r. kilkanaście jednostek wybrakowano.

Kolejnym etapem w procesie archiwizacji akt WSR był ich podział, który nastąpił w związku z pismem ministra sprawiedliwości z 16 maja 1966 r. Nakazywał on przekazanie bezpiecze akt WSR będących w jej zainteresowaniu. Pierwszy wykaz spraw (669 akt postępowań WSR oraz 54 WSG) przygotowanych do przesłania KW MO w Białymstoku sporządzono 7 czerwca 1966 r. Dwudziestego siódmego lutego 1967 r. do KW MO przekazano 588 spraw karnych (w tym 47 WSG)⁹⁸, a w latach 1967–1969 – łącznie 702 jednostki archiwalne. Wszystkie sprawy dotyczyły procesów politycznych oraz przynależności do nielegalnych organizacji niepodległościowych. W archiwum KW MO nadano im nowe sygna-

⁹³ AIPN Bi, 172/219, Zarządzenie organizacyjne nr 02/55 szefa ZSW płk. Oskara Karlinera z 26 IV 1955 r. w sprawie rozformowania sądów rejonowych, k. 6/26.

⁹⁴ AIPN Bi, 172/228, Rozkaz nr 53 mjr. Kazimierza Mochtaka w sprawie przekazania akt Sądowi Wojewódzkiemu, 18 V 1955 r., k. 16.

⁹⁵ *Ibidem*, Rozkaz nr 73 mjr. Kazimierza Mochtaka o rozformowaniu Wojskowego Sądu Rejonowego, 14 VII 1955 r., k. 25.

⁹⁶ AIPN Bi, 172/219, Zarządzenie organizacyjne nr 02/55 szefa ZSW płk. Oskara Karlinera z 26 IV 1955 r. w sprawie rozformowania sądów rejonowych, k. 6/29.

⁹⁷ AIPN Bi, 172/228, Rozkaz nr 73 mjr. Kazimierza Mochtaka o rozformowaniu Wojskowego Sądu Rejonowego, 14 VII 1955 r., k. 25.

⁹⁸ AIPN Bi, 044/291/1, Meldunek naczelnika KW MO w Białymstoku do naczelnika Wydziału II Biura „C” MSW o ilościowym i jakościowym stanie akt WSR, 24 IV 1967 r., k. 119.

tury archiwalne i wykorzystywano do sporządzania charakterystyk obiektowych, a także aktualizacji kartotek osobowych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa państwa. Do archiwum sądu wojewódzkiego powyższe materiały powróciły 10 stycznia 1990 r.

Akta pozostałe w składnicy sądu wojewódzkiego na podstawie pisma MSW z 27 grudnia 1966 r. poddano konserwacji: oprawiono w nowe okładki (preszpanowe), zaktualizowano przegląd akt, podklejono zniszczone dokumenty oraz nadano nowe sygnatury „AS” (akta sądowe)⁹⁹.

Od 1977 r. w związku z Rozporządzeniem ministra sprawiedliwości z 6 grudnia 1975 r. w sprawie okresów przechowywania i warunków niszczenia akt sądowych materiały WSR zaczęto przekazywać do Archiwum Państwowego w Białymstoku. Pierwsze przejście 232 akt nastąpiło 1 kwietnia 1977 r. Dwa lata później do archiwum trafiły 4263 j.a. (43 mb), a 9 kwietnia 1987 r. kolejne 458 jednostki (6 mb) WSR. Ostatnie 233 sprawy zostały przekazane 13 listopada 1997 r.

Archiwum Państwowe w Białymstoku przejęło 5711 j.a. (61,1 mb), 13 repertoriów i 15 skorowidzów z lat 1944–1955¹⁰⁰. W trakcie porządkowania zlikwidowany został układ nadany w składnicy sądu. Akta ułożono chronologicznie według obowiązujących procedur archiwalnych¹⁰¹.

Minister sprawiedliwości 8 listopada 1989 r. zlecił prezesom sądów wojewódzkich wstrzymanie brakowania akt spraw karnych sądów wojskowych i zakwalifikował je do kategorii „A”. Nakazał też przekazanie ich do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce¹⁰².

W 2003 r. akta WSR zgodnie z art. 25 Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu zostały przekazane z Archiwum Państwowego do Oddziału IPN w Białymstoku. Spis zdawczo-odbiorczy składał się z 5453 pozycji (5582 teczki). Rok później trafiły do Instytutu kolejne 84 jednostki. Ostatnie 23 j.a. przejęto w latach 2005–2007. Spowodowane to było rozpatrywanymi przez sąd pod koniec lat dziewięćdziesiątych odwołaniami i rewizjami od wyroków WSR. W związku z tak długim okresem przekazywania akt do OBUiAD w Białymstoku zostały one ujęte w 12 spisach zdawczo-odbiorczych. W archiwum IPN kolejny raz zmieniono układ akt. Zyskały one wówczas nową sygnaturę: numer kolejnego protokołu przekazania łamany przez pozycję w spisie zdawczo-odbiorczym. Dokumenty najbardziej zniszczone poddano konserwacji i digitalizacji.

W archiwum Oddziału IPN w Białymstoku znalazły się również 232 teczki spraw administracyjnych uzyskane w drodze użyczenia z Archiwum Wojsk Lądowych w Warszawie.

V. Charakterystyka akt Wojskowego Sądu Rejonowego w Białymstoku

Wśród materiałów archiwalnych WSR w Białymstoku największą i najcenniejszą część stanowią akta spraw karnych. Opisują one procedurę związaną z prowadzeniem śledztw i wskazują na tendencje dotyczące ścigania przestępstw o charakterze antypaństwowym, a jednocześnie dają świadectwo ścisłej współzależności sądów i prokuratur wojskowych od urzędów bezpieczeństwa publicznego oraz instancji partyjnych. Na szczególną uwagę zasługują akta procesowe dotyczące: współpracy z podziemiem niepodległościowym,

⁹⁹ *Ibidem*, Zasady ewidencji akt sądowych zdeponowanych w archiwum Wydziału „C” KW MO w Białymstoku, 7 XI 1968 r., k. 56.

¹⁰⁰ APB, Księga nabytków, nr zespołu 509, daty skrajne: 1944–1956, sygn. akt: G, R, DR, SR, K.

¹⁰¹ *Ibidem*, daty skrajne: 1944–1956, sygn. akt: G, R, D, R, SR, K.

¹⁰² B. Kietlińska, *op. cit.*, s. 106.

nielegalnego posiadania broni, napadów na posterunki MO, szerzenia wrogiej propagandy oraz dezercji. W aktach znaleźć można przykłady wymuszania zeznań na oskarżonych oraz wydawania bardzo surowych wyroków nawet za błahe przewinienia.

Akta administracyjne można podzielić na pięć grup:

- a) akta szkoleniowe,
- b) akta porządkowe (zaopatrzenia wojskowego),
- c) akta organizacyjne i personalne,
- d) akta pokontrolne,
- e) materiały dotyczące umacniania władzy ludowej w latach 1946–1955.

Najliczniejsze są akta szkoleniowe, w których przeważają rozkazy, programy szkoleń i sprawozdania. Ważną grupę stanowią akta związane z kwestiami organizacyjnymi, personalnymi i porządkowymi – okólniki i różnego typu zarządzenia. Istotne są również rozkazy i zarządzenia o demobilizacji i kryteriach naboru do służby zawodowej. Dzienniki rozkazów wewnętrznych pozwalają natomiast na pełne odtworzenie obsady personalnej WSR. Warto zwrócić uwagę na rozkazy i zarządzenia porządkowe oraz okolicznościowe zawierające informacje związane z odbywaniem służby wojskowej, w tym szczegółowe instrukcje dotyczące opieki nad taborem konnym, zachowaniem higieny w wojsku, walki z chorobami oraz udziału w uroczystościach religijnych zarówno katolickich, jak i judaistycznych.

Interesującą grupę dokumentów stanowią protokoły kontroli przeprowadzonej przez ZSW i związane z nią zalecenia. Materiały te obrazują stan wyszkolenia, dyscypliny, organizacji pracy oraz zastrzeżenia dotyczące wyroków.

Cennym źródłem wiedzy są sprawozdania sądu z przebiegu umacniania władzy ludowej na Białostoczczyźnie w latach 1946–1955, w tym opisujące walkę z żołnierzami podziemia niepodległościowego oraz akcje propagandowe przeprowadzane w czasie referendum w 1946 r. i wyborów do Sejmu Ustawodawczego.

Ze względu na technikę sporządzania akta WSR można podzielić na: rękopisy, maszynopisy oraz druki powielane różną techniką. Wygląd i postać zewnętrzna woluminów akt spraw WSR w Białymstoku nie uległy w trakcie istnienia sądu istotnym zmianom. W jasnożółtych papierowych obwolutach znajdują się akta formatu 210 × 297 mm. Grzbiety akt zostały wzmocnione podwójną kartką papieru, złożoną parokrotnie w pasek odpowiedniej szerokości, w zależności od grubości wolumenu. Do paska poprzez okładkę (osłania cały tom) przszyto poszczególne składki. Wszystkie pisma mają rozmieszczone w określonym układzie i kolejności charakterystyczne elementy: adresat, miejsce i data wystawienia pisma, jego numer, właściwy tekst, podpis, pieczęć, ewentualne orzeczenie tajności, poufności lub terminowości pisma, nakłady, nazwisko osoby redagującej, nazwę instytucji oraz zwroty grzecznościowe. Część opisów na obwolutach jest drukowana, pozostałe są uzupełniane ręcznie. Grubość akt kształtuje się między 2 a 3 cm, dokumenty są zszyte lnianymi nićmi¹⁰³.

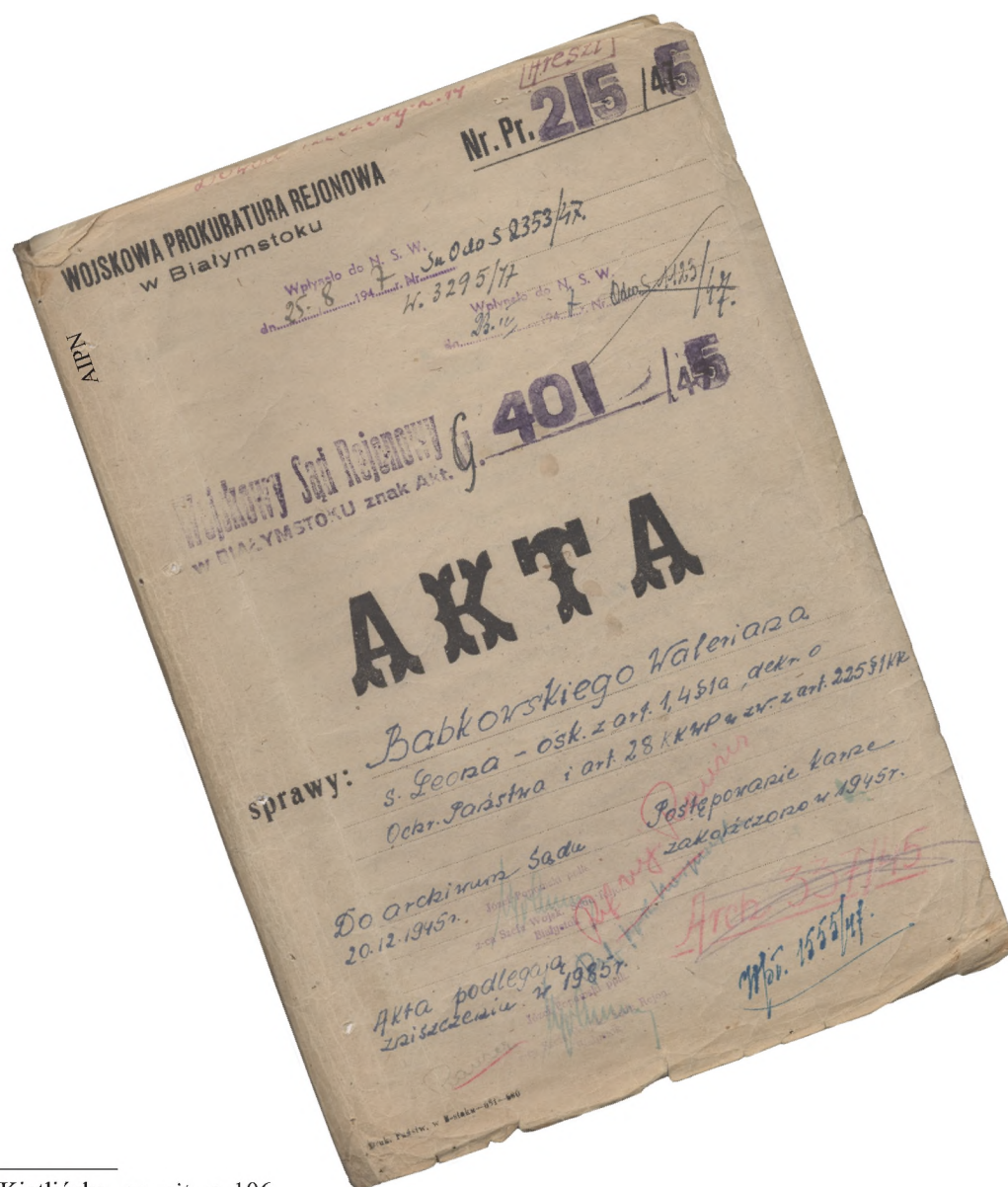
VI. Zakończenie

Wojskowy Sąd Rejonowy w Białymstoku funkcjonował w latach 1946–1955. Powołany został do życia na podstawie rozkazu organizacyjnego NDWP z 20 stycznia 1946 r. Jednym z rezultatów jego pracy są dokumenty administracyjne oraz akta spraw karnych zgromadzone w Instytucie Pamięci Narodowej. Materiały administracyjne stanowią zaledwie niewielką część dokumentacji wytworzonej przez WSR. Jednak to dzięki nim możliwe było odtworzenie struktury organizacyjnej sądu, funkcjonowania kancelarii tajnej, a następnie procesu archiwizacji akt. Istotną rolę w pracy sądu odgrywał sekretariat, którego skład etatowy

ustalany był na wniosek naczelnego szefa Sądownictwa Wojskowego. Podział czynności między sędziów następował na podstawie zarządzenia szefa sądu. Wobec personelu kancelaryjnego w sprawach nadzoru stosowane były ogólne przepisy wojskowego regulaminu dyscyplinarnego¹⁰⁴.

Obecnie w archiwum OBUiAD w Białymstoku przechowywane są 5854 j.a. dotyczące spraw karnych i urzędzeń ewidencyjnych. O ile odnalezienie akt spraw karnych nie stwarza większych kłopotów, o tyle odszukanie informacji interesujących historyka w aktach administracyjnych (232 j.a.) wymaga wiele wysiłku. Miały one bowiem kilkakrotnie zmieniany układ (ostatecznie zostały ułożone w sposób chronologiczny), natomiast opisy jednostkowe w spisach zdawczo-odbiorczych nie informują dokładnie o zawartości teczek.

Mimo tych braków akta WSR zawierają istotne wiadomości z zakresu historii wojskowości oraz dotyczące podziemia niepodległościowego i przejmowania władzy przez komunistów. To dzięki nim można uzyskać informacje o strukturze, sposobie działania, a także obsadzie personalnej sądu. Stanowią zatem interesującą bazę źródłową dla badaczy dziejów północno-wschodniej Polski.

¹⁰³ B. Kietlińska, *op. cit.*, s. 106.